Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії. 2026. Випуск 66, с. 54–62
Visnyk of the Lviv University. Series Philos.-Political Studies. Issue 66, p. 54–62

УДК 167/168: 325: 327.5: 1 (91)
DOI https://doi.org/10.30970/PPS.2026.66.7

КОМПАРАТИВНИЙ АНАЛІЗ ВИКЛИКУ ПРИРОДНОГО СЕРЕДОВИЩА ЯК ФАКТОРУ КОНФЛІКТУ ЦИВІЛІЗАЦІЙ І ДЕРЖАВ В ІНТЕРПРЕТАЦІЇ А. ТОЙНБІ

Наталія Ковтун
Житомирський державний університет імені Івана Франка,
кафедра філософії та політології
вул. Велика Бердичівська, 40, 10008, м. Житомир, Україна
https://orcid.org/0000-0002-5529-8655

Людмила Шкіль
Державний університет інформаційно-комунікаційних технологій,
кафедра української мови
вул. Солом'янська, 7, 03110, м. Київ, Україна
https://orcid.org/0000-0003-2410-1159

У статті досліджується використання методології порівняльного аналізу на прикладі вивчення викликів (стимулів) природного середовища у площині еволюції соціальних спільнот до цивілізацій і державних утворень. Метою статті є порівняльний аналіз виклику природного середовища у процесі протистояння цивілізацій і держав у розумінні А. Тойнбі.

Доведено, що А. Тойнбі у контексті становлення і протистояння цивілізацій і держав виділяє п'ять типів викликів-стимулів: стимул суворих країн, виклик нових земель, стимул ударів, стимул тиску та гноблення. Фактор суворих країн співвідноситься ним зі стимулом природного (фізичного) середовища, який пов'язується з різними географічними умовами, які залежать від клімату, рельєфу, якості ґрунтів, флори і фауни. І саме незадовільний стан ґрунтів, відсутність води в різні сезони, заболоченість місцевості, спонукали первісні суспільства до організації перших держав, які розбудовували складні іригаційні системи.

З'ясовано, що на основі порівняльного аналізу А. Тойнбі обґрунтував закон «золотої середини», згідно з яким сприятливі умови для здобуття їжі в тропічних лісах чи в регіонах з достатньою кількістю опадів або надто суворі арктичні чи пустельні регіони призводять до «виснаження» творчої енергії соціуму і неможливості його переходу до рівня цивілізацій. Цивілізації і держави в його інтерпретації виникають лише там, де перед людиною постають помірні труднощі, які потребують колективної праці, відповідних технологічних і організаційних рішень. При цьому будь-яка територіальна експансія людини може мати як екстенсивний, так і інтенсивний характер та призводити до кількісних і якісних змін.

У широкому розумінні виклик і відповідь вкладається в еволюційний ланцюг співвідношення «виклик-відповідь», де після кожної відповіді на виклик має сформуватись інший якісно новий виклик. І здатність цивілізації або держави до виживання залежить від їх спроможності долати конфліктні ситуації і відповідати у часі і просторі на виклики.

Ключові слова: цивілізація, держава, стимул для розвитку, стимул «безплідних земель», виклик-відповідь, критерії порівняння, компаративний аналіз, Арнольд Тойнбі.

Вступ. В ситуації геополітичної і соціально-економічної невизначеності сучасності, яка посилюється серйозними кліматичними змінами, зростанням рівня локальних і регіональних воєнних конфліктів, загрозами стихійно міграції великих мас населення,

© Ковтун Н., Шкіль Л., 2026
Стаття поширюється на умовах ліцензії відкритого доступу (CC BY 4.0)

зростає інтерес до розуміння ролі природного середовища у розвитку цивілізацій і держав у різні історичні періоди. Актуальність дослідження означеної проблематики визначається тим, що прискорені процеси глобального потепління, неможливість вирощування сільськогосподарської продукції в багатьох густонаселених регіонах Африки, Азії, Америки і навіть Європи, нестача питної води загострює локальні й регіональні конфлікти між різними країнами. Прямим наслідком посух, кліматичних аномалій і загрози голоду є стихійне переміщення мільйонів людей, що призводить до дестабілізації сусідніх держав і цілих регіонів.

Окрему групу негативних наслідків означених процесів становлять екологічні катастрофи на території держав, де ведуться активні воєнні дії. Так, на території України і РФ, які є важливими експортерами аграрної продукції, внаслідок війни і хімічного забруднення будуть виведені з активного використання сотні тисяч гектарів родючих земель. А в Чорному і Азовському морях внаслідок хімічного забруднення вже простежується масова загибель тваринного середовища. У контексті цього доречним є звернення до розуміння фізичного середовища існування людини як стимулу до розвитку або занепаду цивілізацій і держав у концепції «виклику-відповіді» Арнольда Тойнбі.

Стан наукової розробки проблеми. Аналіз впливу фактору природного середовища на еволюцію цивілізацій в інтерпретації А. Тойнбі з необхідністю потребує звернення до його англомовного 12 томного видання «Дослідження історії», яке виходило з 1934 до 1961 року. Проблематику розуміння природного (фізичного) середовища як фактору і стимулу становлення цивілізацій розглянуто у перших томах цієї праці [1; 2]. Зауважимо, що у вітчизняній і зарубіжній науковій парадигмі сформувався цілий кластер літератури щодо критики ідей А. Тойнбі. У зв'язку зі значним його обсягом ми звернемося лише до останніх досліджень у межах заявленої проблематики.

В зарубіжній науковій літературі заслуговує на увагу дослідження К. Кумара, який розглядав праці А. Тойнбі у площині критики ним європоцентризму та обґрунтування необхідності відходу від панівного для середини XX ст. «методологічного націоналізму», ключовою характеристикою якого була орієнтація на національну історію як базовий елемент наукового дослідження [3]. Поряд з цим сучасний індійський дослідник Ш. Сурі сконцентрував увагу на аналізі концепції «виклику-відповіді» А. Тойнбі та концептуалізації ним твердження, що еволюція цивілізацій прямо залежить від їх здатності реагувати на зовнішні і внутрішні виклики [4, p. 25–26]. Натомість арабські науковці С. Алзарайрех і Б. Бтош розглядають саме природне середовище як один з ключових стимулів для розвитку і занепаду цивілізацій у контексті аналізу концепції «виклику-відповіді» [5, p. 138].

В українській науковій парадигмі знаходимо низку досліджень, присвячених доробку британського історика. Одним з перший дослідників-українців, які звернулися до цивілізаційного підходу А. Тойнбі став науковець з діаспори Л.-Р. Білас, в працях якого було розкрито різні стадії еволюції цивілізацій в розумінні британського мислителя і особливу увагу зосереджено на впливі релігійних факторів на деградацію цивілізацій [6, с. 208]. Концептуалізація наукових досліджень щодо ідей А. Тойнбі була здійснена українською дослідницею В. Косминою [7, с. 43]. А критику методологічної мінливості критеріїв виділення цивілізацій британським дослідником здійснили українські науковиці Т. Данилова та В. Юдіна [8, с. 4006].

Серед українських дослідників безпосередньо до проблематики «виклики-відповіді» зверталися Б. Канівець та Ю. Брило. У дослідженнях Б. Канівця було здійснено комплексний аналіз сутнісних позицій концепції «виклику-відповіді» в інтерпретації А. Тойнбі, проаналізовано феномени стимулу еволюційного розвитку цивілізацій, «закону компенсації» та феномену

«оптимуму» стимулу в його розумінні [9, с. 3–7]. Інший український науковець Ю. Брило розглянув концепції «виклику-відповіді» у площині виявлення цивілізаційної мобільності, а саме формування китайської цивілізації як відповіді китайців на стимул «бідної землі» у басейні річки Хуанхе [10, с. 398]. Деякі аспекти інтересу А. Тойнбі до української історії у контексті відповіді Києво-Руської держави та козацтва на виклик світу номадів з Великого степу були окреслені у праці Р. Сироти «Історія з Олімпійських висот? Бачення України Арнольдом Дж. Тойнбі» [11, с. 165–173]. Поряд з цим Н. Ковтун як авторка запропонованого дослідження у контексті порівняльного аналізу розглядала релігійні чинники конфліктів християнської церкви та Римської імперії у періоди її цивілізаційного занепаду [12] а також проаналізувала критерії порівняння форм державного устрою на основі праць Аристотеля [13].

Загалом, незважаючи на значний інтерес дослідників до праць А. Тойнбі у контексті концепції «виклику-відповіді», розуміння впливу природнього середовища на становлення і протистояння цивілізацій і держав залишається малодослідженою науковою проблемою. Новизна заявленого дослідження полягає ще й у тому, що на відміну від більшості вітчизняних досліджень, заснованих на використанні скороченого видання праць британського історика українською мовою [14; 15], воно базується на матеріалі оригінального 12-томного видання праці «A Study of History by Arnold J. Toynbee» (1934–1961).

Мета статті – порівняльний аналіз виклику природного середовища у контексті протистояння цивілізацій і держав у розумінні Арнольда Тойнбі.

Виклад основного матеріалу. У 12-ти томній праці Дослідження історії» (1934–1961) А. Тойнбі на основі критеріїв походження домінуючої релігії цивілізації та їх висхідного географічного ареалу поширення виділив 21 цивілізаційний комплекс. Утім у пізніших томах цієї праці британський історик скоротив їх кількість до 13 цивілізацій, а пізніше розширив їх кількісний вимір до 28 цивілізацій. Поряд з цивілізаціями-сателітами дослідник виділив 8 незалежних цивілізаційних комплексів, які не мали цивілізацій-попередників. До них належать, насамперед, єгипетська, андська, давньокитайська, мінойська, шумерська, майянська, індська (харапська) та хетська цивілізації.

Періоди становлення і еволюції різних цивілізацій британський дослідник розглядає через призму концепції «виклику-відповіді», яку він аналізує у другому томі 12-томного дослідження у підрозділі «Стимул суворих умов» («The stimulus of hard countries») [2]. При цьому А. Тойнбі виділяє «п'ять типів викликів-стимулів: стимул суворих країн, виклик нових земель, стимул ударів, стимул тиску та гноблення» [10, с. 398]. За його висновком еволюція і зростання цивілізацій безпосередньо залежать від двох ключових стимулів: стимулу фізичного середовища та стимулу людського оточення. Перший стимул у свою чергу поділяється на стимул «безплідних» і «нових» земель.

Розвиток цивілізацій і держав згідно з А. Тойнбі прямо залежить від способів взаємодії виклику і відповіді, які можуть штовхнути соціальні організми як до прогресивного, так і до регресивного типів еволюції. Це залежить від сили виклику і ефективності відповіді соціального організму на природні або соціальні. Як слушно зауважує Б. Канівець, сила «… "виклику" розуміється англійським мислителем як міра зміни структури тієї системи, на яку безпосередньо діє певний "виклик". Натомість ефективність "відповіді" є мірою адекватності й сили реакції системи на зміну її структури» [9, с. 4]. Сама сила виклику може мати як природний, так і соціальний характер, і постає як міра трансформації умов існування цивілізації. Натомість ефективність відповіді тлумачиться А. Тойнбі як рівень адекватності і сили реакції соціального організму на відповідний виклик. Однак за майже три десятиліття досліджень дослідник так і не надав кількісних критеріїв виміру цих параметрів і на їх доказ лише конкретні історичні факти їх втілення.

У другому томі «Дослідження історії» британський історик звертає увагу, що надто сприятливі умови існування соціальних спільнот є потенційно шкідливими для їх виживання. З метою доведення цього положення він звертається до методології порівняльного аналізу, пропонуючи співставити два ключові стимули у розвитку цивілізацій: стимул фізичного середовища (physical environment) і стимул середовища проживання людини (human environment respectively). У площині дослідження стимулу фізичного середовища дослідник виділяє два фактори: порівняння між стимулюючими ефектами фізичного середовища, які можуть мати різний ступінь складності, та порівняння між стимулюючими ефектами «старої» та «нової» місцевості за умови виведення за дужки чинника «внутрішньої природи рельєфу» [2, p. 31].

У контексті визначення стимулюючого впливу фізичного середовища різної складності А. Тойнбі звертається до порівняння фактору проживання китайців у нижніх долинах Хуанхе (Жовтої річки) та Янцзи, коли вони виходять на відкриту місцевість і рухаються до узбережжя. Англійський науковець вказує, що річка Хуанхе до втручання людини у прадавні часи була несудноплавною у будь-яку пору року. Взимку вона або замерзала, або була забита шматками льоду, весною танення льоду продукувало щорічні повені, які часто змінювали русла та знищували в деякі роки сотні тисяч і мільйони людей. А старі русла перетворювалися в болота, вкриті джунглями. За три-чотири тисячі років за допомогою значних зусиль людина «осушила болота та замкнула головне русло річки між дамбами» [2, p. 32]. Утім це не могло повністю усунути загрозу повеней, а лише відтягувало в часі їх руйнівну силу. Рік за роком дамби зростали і в деякий час сила Хуанхе настільки зростала, що зносила дамби, будівлі, топила домашню худобу і вбивала значну кількість населення. На противагу до Хуанхе, за твердженням А. Тойнбі, річка Янцзи є судноплавною. У нижній течії вона йде басейном, який оточений родючими ґрунтами. Сільське господарство там не перебуває під перманентною загрозою повеней та посух [2, p. 33]. При цьому води Янцзи також періодично затоплюють деякі рівнини, але ці розливи не мають руйнівного характеру.

Враховуючи ці фактори, британський історик ставить логічне питання, де зародилася китайська цивілізація: на берегах благодатної Янцзи чи «демонічної» Хуанхе? Відповідь на нього є загальновідомою, адже перші китайські держави сформувалися саме на берегах Хуанхе [2, p. 33]. Відтак, робить висновок науковець, що для формування перших держав необхідні доволі сильні виклики у площині фізичного середовища. Долина Нижнього Цілайджо (Цзючжайгоу) в басейні Янцзи була включена до державного будівництва лише в період, коли перші китайські держави вже перейшли в стадію занепаду і смути. Суголосне питання А. Тойнбі ставить щодо становлення андської цивілізації у Південній Америці. Він дає розгорнуту відповідь, що ця цивілізація зародилася не в тій частині сучасного Чилі, де наявні щедрі дощі і родючі ґрунти, за що іспанські колонізатори назвали ці землі «земним раєм» (Вальпараїсо). Насправді андська цивілізація сформувалася на північно-перуанській частині узбережжя, «де людина повинна вести вічну боротьбу з пустелею та поливати свої поля» [2, p. 34]. В таких умовах люди були змушені виявляти титанічні зусилля для будівництва величезної мережі іригаційних каналів. А територія «земного раю» в Чилі стала одним з останніх завоювань імперії інків, що відбулися вже на стадії занепаду андської цивілізації. Так само А. Тойнбі ставить питання, де сформувалася найдавніша корінна цивілізація Нового світу, на центральноамериканських височинах чи в центральноамериканських лісах? І доходить висновку, що цивілізація майя зародилася в лісах і поширювалася не на південь до сусідніх височин, а на північ, на півострів Юкатан і далі на Мексиканське плато. Формування цивілізації у тропічних лісах викликає величезні труднощі і потребує концентрації зусиль значної кількості людей [2, p. 36].

Поряд з цим англійський дослідник здійснює ґрунтовне порівняння Егейського регіону як центру становлення давньогрецької цивілізації з країнами континентальної Європи, зокрема Англією. І робить висновок, що Егейський регіон не надто привабливий і придатний для комфортного життя. Щоразу подорожуючи з Егейського моря до інших європейських країн, приходить усвідомлення, що ви подорожуєте з «країни, яка була голою, безплідною, скелястою, гірською та розбитою на фрагменти відчуженим морем, в країну, яка була зеленішою, багатшою та м'якшою» [2, p. 37]. На думку А. Тойнбі, Егейський регіон надзвичайно складним у природному контексті не лише порівняно з Англією, а й з усіма прилеглими до нього регіонами. При цьому він згадує пророчі слова Геродота, що «Еллада має прийомну сестру Бідність» [2, p. 37]. Щоб жити в цьому регіоні люди мали покладатися не на сприятливі кліматичні умови, а на кмітливість, працьовитість, мобільність і комунікабельність, що і стало основою формування давньогрецької цивілізації.

А. Тойнбі також розглядає вплив механізму «виклику-відповіді» і в середині Егейського регіону, де не всі його частини були однаково безплідними. Для цього він описує регіон Беотії з її родючими ґрунтами, яка в давньогрецькій літературі і філософії співвідносилася з чимось «сільським, байдужим, неуявним, брутальним, етосом, що не гармоніював з панівним генієм еллінської культури» [2, p. 38]. На противагу родючій і сприятливій у фізичному контексті Беотії дослідник згадує активну й діяльнісну Аттику, де олива як «благодатне дерево Афіни не тільки живе, але й процвітає на голій скелі» [2, p. 40]. Щоб заробляти на оливковій олії, житель Аттики мав планувати майбутнє на 50 років, коли дерево зможе плодоносити, та навчитися обмінювати цей продукт на імпортне «скіфське зерно». Для цього потрібно олію помістити в керамічні глеки, продукуючи високотехнологічну індустрію керамічного виробництва, розвивати мореплавну справу, формуючи торговий і військовий флот. Торгівля при цьому з необхідністю вимагає карбування грошей як міри обміну товарів, а відтак і розвитку срібних копалень. У такий спосіб «бідні» ґрунти Аттики стали стимулом для початку панування еллінів на морі і становлення високорозвинутої давньогрецької цивілізації.

Саме в диверсифікації використання різних видів сировини, на думку А. Тойнбі, й полягала природа багатства і розквіту Аттики. При цьому слід враховувати, що, якщо аграрна країна потерпає від неврожаю, їй загрожує голод. Але у всьому світі не буває одночасно голоду. І якщо ви торгова держава, то зможете знайти хліб у різних регіонах ойкумени [2, p. 41]. Вже у часи становлення давньогрецької цивілізації було зрозуміло, що той, хто контролює море, контролює глобальний обіг товарів та їх ціну. У такий спосіб Аттика тисячі років тому змогла стати центром накопичення багатства. Подібні тенденції були властиві й інтелектуальній сфері, адже афіняни, займаючись торгівлею і мореплавством, знайомились з різними мовами і культурними традиціями, продуктивно їх синтезуючи та перетворюючи.

А. Тойнбі звертає увагу не лише на якісний характер відповіді Аттики на «бідні ґрунти» регіону у формі розвитку різних форм індустрії та мореплавства. Він також порівняв форми відповіді на стимул фізичного середовища двох сусідніх полісів, Халкіди і Беотії. У Беотії, як вже було згадано, були родючі ґрунти і вона змогла екстенсивно розвиватися до того часу, поки можна було освоювати сусідні землі. Натомість сусідня Халкіда була розміщена на острові Евбея навпроти материкової Беотії. Основою її економіки стала обробка родючої Лелантійської рівнини, яка була дуже вузькою. І прийшов час, коли халкідські колоністи почали шукати подібні рівнини в інших регіонах: спрямовуючи свої кораблі на «північ і схід, вони заснували нову Халкідіку на узбережжі Фракії; пливучи на південь і захід, вони заснували ще одну на Сицилії» [2, p. 42]. Отже, якщо відповідь афінян на виклик фізичного середовища була якісною, то відповідь халкідян на «виклик Евбеї» була кількісною. Халкідські колоністи як і їх батьки в іншому регіоні вирощували

хліб замість того, щоб засаджувати їх оливами або виноградом чи займатися видобуванням корисних копалин в шахтах. А тому, якщо експансія колоністів з Халкіди була екстенсивною, то відповідь Афін і Аттики на виклики природного середовища була інтенсивною. А «комфортна» у природному відношенні для землеробства континентальна Беотія, не переймалася ні тим, ні іншим.

Різні стратегії відповіді на стимул фізичного середовища А. Тойнбі розглядає і через порівняння двох міст-портів, які стоять на узбережжі Босфору: Калхедону і Візантії. Калхедонці заснували своє місто на 17 років раніше візантійців і обрали найгірший варіант з позиції мореплавства. Саме напрямок течії до майбутнього полісу Візантія, між Босфором з Чорного моря в Мармурове море, сприяв будь-якому кораблю, який намагався дістатися бухти Золотого Рогу. Але «він є шкідливим для будь-якого судна, яке прямує до відкритого пляжу Калхедону» [2, p. 44]. З позиції мореплавства засновники Калхедону були начебто сліпими і не враховували очевидні факти. Але вони свідомо обрали Калхедон, адже були землеробами, а не моряками, заснувавши своє місто на захищеній смузі родючого і зеленого узбережжя.

Натомість візантійці заснували своє місто на так само родючому фракійському узбережжі Босфору, яке періодично піддавалося набігам фракійців. Коли у перманентній війні вони перемагали одного фракійського правителя, це просто розчищало «шлях для трьох інших, грізніших за першого» [2, p. 45]. Спроби домовитись з фракійцями, відкупитись від них з часом накликали нові натовпи фракійців, які хотіли брати данину з візантійців. Візантійці, обравши саме цю частину узбережжя Босфору, опинились в умовах «нескінченної та нерозв'язної війни» [2, p. 45]. А «фракійці-варвари» періодично приходили і забирали багатий урожай візантійців. Відтак візантійці піддавалися стимулу навіть сильнішому, ніж афіняни або мілетці, і були змушені переорієнтуватися з землеробства на торгівлю і мореплавство [2, p. 46]. Саме завдяки поєднанню стимулу постійних нападів ворогів і сприятливого розміщення бухти Візантія його громадяни на власний подив виявили, що «"Золотий Ріг" був рогом достатку» [2, p. 46]. Отже поліс-колонія Візантій почав займати найсприятливіше місце в еллінському світі з позиції безпеки і процвітання, а з позиції землеробства він був найменш сприятливим. Але в цьому випадку справжнім стимулом для переорієнтації Візантія на торгівлю і мореплавство стали напади фракійців та інших завойовників.

Так само контрастною є доля двох інших міст-полісів Аргосу та Егіни. Жителі Аргоса, маючи у володінні одну з найродючіших частин Пелопоннесу, думали лише про те, що вона є занадто малою за територією. А відтак почали воювати з сусідніми полісами за землю. Замість того, щоб звернути увагу на мореплавство, вони напали на войовничих спартанців, життя яких було жорстко мілітаризованим. І це був кінець полісу Аргосу [2, p. 48]. Внаслідок поразки від Спарти Аргос так і не зміг відродитися до кінця еллінської історії.

На противагу цьому маленький арголійський острів Егіна відіграв цілком іншу роль в історії Еллади. Цей острів як самотня гола гірська вершина мав надзвичайно бідні фізичні дари. І його історія – це приклад найбільш жорсткого сценарію «денудації в найгіршому її прояві», адже «Егіна, фактично, була Аттикою в мініатюрі» [2, p. 49]. Тому егінські купці активно торгували з еллінським поселенням в Навкратісі в Єгипті ще тоді, коли афінські купці були там рідкісними гостями. А скульптори з Егіни робили статуї для фронтонів храмів за півстоліття до того, як Фідій створював свої шедеври для Парфенону.

Аналізуючи історію народів Близького Сходу, А. Тойнбі вказує, що відкриття Атлантичного океану було зроблено не філістимлянськими володарями родючого регіону Шефели, яка межувала з Ізраїльським та Юдейським царством, а фінікійцями, які жили на суворому сирійському узбережжі Середземного моря. Перед цим фінікійці були розгромлені філістимлянами і тевкрами, які прийшли з-за моря, та ізраїльтянами і арамеями, які прийшли

з пустелі. До межі бідні поселення фінікійців змогли вижити, адже «не були достатньо привабливими, щоб привернути увагу загарбників» [2, p. 51]. У Фінікії немає широких рівнин як в Шефелі, а є гірський хребет Лівану, який відрізає фінікійців від рівнин усього узбережжя і замикає їх на вузенькому узбережжі. А тому фінікійці змушені були спілкуватися між собою і зовнішнім світом по воді уздовж узбережжя [2, p. 51-52]. Два їх найбільші міста Тіра і Арад, поряд із Сідоном, були розміщені як гнізда чайок на скелястих островах біля берега [2, p. 52]. Саме ці обставини не дозволили як суходільним, так і морським завойовникам їх захопити. Завдяки Ліванському хребту фінікійці успішно пережили завоювання філістимлян і тевкрів, при цьому кооптувавши і зберігши мінойську традицію далекого мореплавства. Поки завойовники-філістимляни освоювали простори Шефелу, фінікійці почали виходити у відкрите море та «здобули другу домівку для сирійської цивілізації в західному басейні Середземного моря та на узбережжі океану за ним» [2, p. 52].

У випадку, якщо виклик природного середовища не надто сильний, то суспільство його може проігнорувати або вона не змінить траєкторії розвитку соціуму, який може так і залишитись на рівні первісного суспільства. Так само негативні наслідки може мати і надто сильний виклик, який потребуватиме від суспільства настільки грандіозного напруження «життєвих сил», що призведе у перспективі до його занепаду. Такі типи відповіді набувають форми соціальних «ривків», що зазвичай є неефективними, адже у перспективі вони підривають життєві сили і здатні призвести до соціального надлому і стагнації.

Фактично А. Тойнбі визнає, що «деякі виклики можуть бути надмірними», а тому ефективні відповіді мають відповідати «“золотій середині” між недостатньою та надмірною складністю виклику» [2, p. 260]. І, як слушно зауважує Б. Канівець, цей принцип можна вкласти в «схему співвідношення сили “виклику” і процесу історичного розвитку: недостатньо сильний “виклик” – статичність або регресивний розвиток; надмірно сильний “виклик” – процеси надламу, деградації і дезінтеграції (регрес); “виклик” сила якого дорівнює оптимуму – прогресивний розвиток» [9, с. 5]. Відтак ефективна відповідь на виклик фізичного середовища має в силовому контексті перебувати на рівні своєрідного «оптимуму», перевищення якого має руйнівні наслідки.

Окрім цього британський історик вводить поняття «закону компенсації», згідно з яким негативні виклики природного середовища можуть бути компенсовані сприятливим соціальним середовищем, а виклики соціального середовища можуть компенсуватися сприятливими кліматичними і природними чинниками [2, p. 260–259]. Зокрема, виклик «бідної», неродючої і сухої землі компенсується через небажання зазіхань завойовників або сусідів нападати на ці території. Саме у контексті цього А. Тойнбі наводить приклади Аттики, острову Егіна, фінікійських міст-держав Тіри, Араду і Сідона [2, p. 49; 2, p. 52].

У широкому розумінні виклик і відповідь вкладається в еволюційний ланцюг «виклик-відповідь», де після кожної відповіді на виклик має сформуватись новий виклик. І здатність цивілізації або держави до виживання залежить від їх спроможності відповідати у часі і просторі на ці виклики.

Висновки. Загалом, А. Тойнбі у контексті становлення і протистояння цивілізацій і держав виділяє п’ять типів викликів-стимулів: стимул суворих країн, виклик нових земель, стимул ударів, стимул тиску та гноблення. Фактор суворих країн співвідноситься ним зі стимулом природного (фізичного) середовища, який пов’язується ним з різними географічними умовами, до яких належить клімат, рельєф, якість ґрунтів, особливості флори і фауни відповідного регіону. І саме незадовільний стан ґрунтів, відсутність води в різні сезони, заболоченість місцевості, спонукають первісні суспільства до організації перших держав, які розбудовували досконалі іригаційні системи.

На основі порівняльного аналізу А. Тойнбі обґрунтовує закон «золотої середини», згідно з яким сприятливі умови для здобуття їжі в тропічних лісах чи в регіонах з достатньою кількістю опадів або надто суворі арктичні чи пустельні регіони призводять до «виснаження» творчої енергії соціуму і неможливості його переходу до рівня цивілізацій. Надто сприятливі і несприятливі фізичні умови існування є потенційно шкідливими для виживання соціальних спільнот. Цивілізації і держави в його інтерпретації виникають лише там, де перед людиною постають помірні труднощі, які потребують колективної праці, відповідних технологічних і організаційних рішень. При цьому будь-яка територіальна експансія людини може мати як екстенсивний, так і інтенсивний характер та призводити до кількісних і якісних змін.

Список використаної літератури

1. A Study of History by Arnold J. Toynbee. Oxford University Press London New York Toronto, 1934. VOLUME I. 508 p. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.57233/page/n5/mode/2up (Дата перегляду: 27.03.2026).
2. A Study of History by Arnold J. Toynbee. Oxford University Press London New York Toronto, 1934. VOLUME II. VII+452 p. URL: https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.460100/page/n3/mode/2up (Дата перегляду: 14.05.2026).
3. Kumar K. The Return of Civilization – and of Arnold Toynbee? *Comparative Studies in Society and History*. 2014. Vol. 56 (4) P. 815–843. doi:10.1017/S0010417514000413.
4. Suri Shashi. Arnold Joseph Toynbee: Challenge and Response Theory as Reflected in «A Study Of History». *A Multidisciplinary Research Journal*. 2025. Jan-June. Vol. 4. Iss. 1. P. 26–32. URL: https://sagacitykcw.in/files/Sagacity%20vol%204%20no%201,%204.%20dr%20shashi%20(2)%20(1).pdf (Дата перегляду: 23.05.2026).
5. Alsarayreh S. S., Btoush B. A. Arnold Toynbee and his Theory Challenge and Response in Interpreting History. *Mutah Journal of Humanities and Social Sciences (MJHSS)*. 2023. Vol. 38 (5). P. 137–164. https://doi.org/10.35682/mjhss.v38i5.782 (Дата перегляду: 18.05.2026).
6. Білас Л.-Р. Історія як спокусник. *Український історичний журнал*. 2015. № 4. С. 189–208.
7. Космина В. Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Монографія. Запоріжжя: Запорізький національний університет, 2011. 310 с.
8. Данилова Т., Юдіна В. А.Тойнбі та його універсалістське дослідження історії. *Traektoriâ Nauki = Path of Science*. 2018. Vol. 4, No 10. P. 4001–4007.
9. Канівець Б. А. Спосіб дії понять «виклик» і «відповідь» в історіософії А.Тойнбі. *Вісник Житомирського державного університету. Філософські науки*. 2008. Вип. 42. С. 3–7.
10. Брило Ю. М. Концепція «виклик-відповідь» як основа цивілізаційної мобільності. *Вісник Донецького національного університету, Серія 6: Гуманітарні науки*. Випуск 1-2, 2014. С. 397–403.
11. Syrota, Roman. A History from Olimpian Heights? Arnold J .Toynbee's Vision of Ukraine. *Visnyk of the Lviv University. Series History*. 2016. Vol. 52, P. 165–175.
12. Гуцало Л. В., Ковтун Н. М., Рудницька О. П. Конфлікт держави та християнства в Римській імперії в I – на початку IV ст. *Актуальні питання у сучасній науці*. 2025. № 3 (33). С. 1062–1076. https://doi.org/10.52058/2786-6300-2025-3(33)-1062-1076
13. Ковтун Н. М., Заглада В. М., Шкіль Л. Л. Методологія порівняльного аналізу у трактаті «Політика» Аристотеля. *Політикус*. 2023. Вип. 4. С. 15–20. https://doi.org/10.24195/2414– 9616.2023-4.2
14. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 1. Пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 1995. 614 с.
15. Тойнбі, Арнольд. Дослідження історії. Том 2. Пер. з англ. В. Митрофанова, П. Таращука. Київ: Основи, 1995. 406 с.

A COMPARATIVE ANALYSIS OF THE CHALLENGE POSED BY THE NATURAL ENVIRONMENT AS A FACTOR IN CONFLICTS BETWEEN CIVILIZATIONS AND STATES, AS INTERPRETED BY A. TOYNBE

Nataliia Kovtun
Zhytomyr Ivan Franko State University,
Department of Philosophy and Political Science
Velyka Berdychivska str., 40, 10008, Zhytomyr, Ukraine
https://orcid.org/0000-0002-5529-8655

Lyudmila Shkil
State University of Information and Communication Technologies,
Department of Ukrainian Language
Solomyanska str., 7, 03110, Kyiv, Ukraine
https://orcid.org/0000-0003-2410-1159

This article examines the use of comparative analysis methodology, using the example of the challenges (stimuli) posed by the natural environment in the context of the evolution of social communities into civilizations and state formations. The purpose of the article is to conduct a comparative analysis of the challenges posed by the natural environment in the process of the clash of civilizations and states, as understood by A. Toynbee. It has been demonstrated that, in the context of the formation and confrontation of civilizations and states, A. Toynbee identifies five types of challenges and stimuli: the stimulus of harsh environments, the challenge of new lands, the stimulus of attacks, and the stimulus of pressure and oppression. He associates the factor of harsh environments with the stimulus of the natural (physical) environment, which is linked to various geographical conditions dependent on climate, topography, soil quality, flora, and fauna. It was precisely the poor condition of the soil, the lack of water during certain seasons, and the swampy terrain that prompted early societies to organize the first states, which built complex irrigation systems.

It has been established that, based on a comparative analysis, A. Toynbee established the "golden mean" principle, according to which favorable conditions for obtaining food in tropical forests or regions with sufficient rainfall, as well as in extremely harsh Arctic or desert regions, lead to the "exhaustion" of a society's creative energy and its inability to advance to the level of civilizations. In his interpretation, civilizations and states arise only where people face moderate challenges that require collective labor and appropriate technological and organizational solutions. At the same time, any territorial expansion by humans can be either extensive or intensive in nature and lead to quantitative and qualitative changes. In a broad sense, challenge and response are part of an evolutionary chain of "challenge-response" relationships, in which each response to a challenge gives rise to a qualitatively new challenge. Moreover, the ability of a civilization or a state to survive depends on its capacity to overcome conflict situations and respond to challenges across time and space.

Key words: civilization, state, stimulus for development, stimulus of "barren lands", challenge-response, criteria for comparison, comparative analysis, Arnold Toynbee.

Дата першого надходження статті до видання: 13.08.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 10.09.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 03.11.2026